

FONDS WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK

SEKSUALITEIT

PROGRAMMA

WETENSCHAPSBELEID

2009-2013

Inhoudsopgave

Wetenschapsbeleid

Inleiding	5
1. Uitgangspunten	7
2. Het FWOS-onderzoeksprogramma	11
3. Eindtermen en randvoorwaarden van het programma	15
4. Beoogde producten van het programma	19
5. Overzicht lopende en geplande projecten in de periode 2009-2013	21
6. Prioritering van onderzoeksthema's	23
Geraadpleegde literatuur	27

Bijlagen

1. Onderzoeksbudget en financieel beleid voor de periode 2009-2013	29
2. Procedures voor het aanvragen van subsidies	31

Inleiding

Missie van het FWOS is het bevorderen van de seksueel-emotionele gezondheid, met name van kinderen en jeugdigen. De uitwerking daarvan in een concrete doelstelling en middelen ter invulling daarvan is neergelegd in de statuten van het FWOS.

Doelstelling is het bevorderen van wetenschappelijk onderzoek van de seksualiteit, in het bijzonder de seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen, en de betekenis hiervan voor wetgeving, rechtspraak, opvoeding en maatschappelijk leven. Ter invulling van dit doel geeft het FWOS prioriteit aan onderzoeks- en ontwikkelingsprojecten waarin seksualiteit behandeld wordt als deel van een bredere emotionele, sociale en cognitieve ontwikkeling, gesitueerd in een concreet omschreven sociaal-culturele context.

Door het verlenen van financiële steun aan bovengenoemde projecten beoogt het FWOS een algemeen maatschappelijk belang te dienen.

De doelstelling van het FWOS vormt een goede basis voor de ontwikkeling van een samenhangend wetenschapsbeleid. Enerzijds is sprake van een duidelijk omljnd zwaartepunt: onderzoek naar de seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen. Anderzijds is er ook ruimte voor onderzoek dat vanuit aangrenzende gebieden kan bijdragen aan kennisvermeerdering op dit terrein. Zowel verzameling van adequate kennis als de relevantie daarvan voor de samenleving worden belangrijk geacht.

Ter ondersteuning van de doelstelling stelt het FWOS de door dr. E. Brongersma nagelaten bibliotheek en zijn archieven ter beschikking voor wetenschappelijk onderzoek en hierop gebaseerde publicaties. Het FWOS doet dit door de verzameling in permanente bruikleen te geven en te houden bij twee wetenschappelijke instituten: de Rutgers Nisso Groep (RNG), rechtsoptvolger van het NISSO te Utrecht en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam. Deze instituten beheren de verzameling volgens eisen die aan wetenschappelijk onderzoek en aan privacy worden gesteld.

Bij het opstellen van het *Programma Wetenschapsbeleid 2006* werd op basis van de missie en doelstelling van het FWOS een aantal uitgangspunten geformuleerd. Deze uitgangspunten zijn ook nu weer leidraad voor het nieuwe programma waarin het beleid voor de periode 2009-2013 wordt uiteengezet.

De uitgangspunten vormen het fundament voor het drie-sporenbeleid dat essentieel is voor het onderzoeksbeleid en de onderzoeksprogrammering van het FWOS. Dit houdt in dat er zowel aandacht is voor fundamenteel als praktijkgericht onderzoek en dat vanaf 2009 ook meer systematisch aandacht wordt besteed aan de implementatie van onderzoeksresultaten door middel van een programmatische aanpak. Daarbij zijn evaluatie en effectmeting van ontwikkelings- en implementatieprojecten een vanzelfsprekend en noodzakelijk onderdeel van elk project.

In dit nieuwe Programma Wetenschapsbeleid, een vervolg op het *Programma Wetenschapsbeleid 2006*, zijn de oorspronkelijke drie onderzoekslijnen/deelprogramma's, te weten de seksuele ontwikkeling van kinderen, de sociaal-juridische onderzoekslijn en het sociaal-historische deelprogramma, teruggebracht tot twee onderzoekslijnen. De eerste onderzoekslijn omvat de seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen in het brede perspectief van de algehele ontwikkeling, de tweede onderzoekslijn omvat de sociaal-culturele contexten van de seksualiteit en seksuele gezondheid van kinderen en jongeren. In deze tweede lijn zijn ook het voormalige sociaal-juridische en sociaal-historische deelprogramma opgenomen.

Zonder samenwerking met andere fondsen, universiteiten en (onderzoeks) instellingen kan dit programma niet tot een goed einde worden gebracht. Daarom hierna eerst een overzicht van de samenwerkingspartners van het FWOS.

Overzicht van fondsen, universiteiten en andere instellingen waarmee het FWOS samenwerkt

- Erasmus MC: Universitair Medisch Centrum Rotterdam (EUR)
Afdeling Revalidatie
- Geestelijke Gezondheidszorg Eindhoven en de Kempen (GGzE)
- Henny Verhagen Stichting
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)
- Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO)
Afdeling Maatschappij- en Gedragwetenschappen
- Nederlandse Vereniging voor Seksuologie (NVVS)
- Nederlands Instituut voor Onderzoek van de gezondheidszorg (NIVEL)
- Nederlands Jeugd Instituut (NJI)
- Rutgers Nisso Groep (RNG)
- Rijks Universiteit Groningen (RUG)
Afdeling Klinische psychologie en ontwikkelingspsychologie
- Soa Aids Nederland (SAN)
- Symfora Groep, Centra voor Geestelijke gezondheidszorg
- Universiteit Leiden (UL)
Afdeling Strafrecht en Criminologie
- Universiteit Utrecht (UU)
Afdeling Algemene Sociale Wetenschappen
- Universiteit van Amsterdam (UvA)
Afdeling Pedagogiek en Onderwijskunde
- VU medisch centrum (VUmc)
Afdeling Medische Psychologie
- Zorg Onderzoek Nederland/Medische Wetenschappen (ZonMw)

1. Uitgangspunten

Op basis van missie en doelstelling heeft het FWOS een aantal uitgangspunten geformuleerd die richtinggevend waren bij de opzet en verdere uitwerking van het *Programma Wetenschapsbeleid 2006*. Deze uitgangspunten gelden onverkort bij het vervolgprogramma 2009-2013.

De uitgangspunten hebben betrekking op:

- de brede-contextbenadering in fundamenteel en praktijkgericht onderzoek;
- de toepasbaarheid van de onderzoeksresultaten via ontwikkeling en implementatie;
- samenwerking met andere instellingen, inhoudelijk en financieel.

1.1 De brede-contextbenadering in fundamenteel en praktijkgericht onderzoek

- Seksualiteit wordt beschouwd als een verlangen naar intensief emotioneel en lichamelijk contact dat in principe zeer positief kan werken. De verkennende activiteiten van kinderen en jeugdigen worden gezien als noodzakelijke bouwstenen om tot dat positieve contact te kunnen komen in adolescentie en volwassenheid. De ervaringen die kinderen en jongeren in contacten, thuis en op school, met vriendjes en vriendinnetjes opdoen vormen een emotionele en sociale leerschool. Zo wordt een belangrijke basis gelegd voor latere intieme contacten en relaties.
- Seksualiteit wordt aldus opgevat als deel van een bredere ontwikkeling. Wat in die bredere ontwikkeling verkeerd gaat kan negatief doorwerken in seksuele relaties in de volwassenheid. Omgekeerd kunnen positieve seksuele ervaringen in kindertijd of jeugd waarschijnlijk bijdragen aan een goede sociaal-emotionele ontwikkeling, terwijl negatieve seksuele ervaringen deze ontwikkeling kunnen schaden. Bovenstaande houdt in dat onderzoek een beschrijving dient op te leveren van de seksuele ontwikkeling in samenhang met belangrijke elementen uit de bredere sociaal-cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling.
- Naast aandacht voor de brede context van de individuele ontwikkeling dient er ook aandacht te zijn voor de sociaal-culturele, historische en juridische context waarin deze individuele ontwikkeling plaatsvindt.

Inmiddels is in 2009 een vierjarig fundamenteel longitudinaal onderzoek gestart door de Rijksuniversiteit Groningen, waarin de verschillende seksuele ontwikkelingstrajecten die kinderen kunnen doorlopen met verschillende onderzoeksmethoden in kaart worden gebracht vanuit de brede-context benadering. Op basis hiervan zal een theoretisch model van het verloop van de seksuele ontwikkeling worden ontworpen dat voortbouwt op de meer algemene theorie van de complexe dynamische systemen. Zie verder hierover hoofdstuk 5.

1.2 De toepasbaarheid van de onderzoeksresultaten via ontwikkeling en implementatie

- Onderzoek dient ook bruikbaar te zijn voor de praktijk van opvoeding en onderwijs, voorlichting en begeleiding, wetgeving en bestuur. Dat betekent dat onderzoekers voeling moeten houden met de praktijk, open moeten staan voor thema's en problemen die vanuit het veld worden aangedragen. Anderzijds dient vanaf de eerste

opzet van het onderzoek rekening gehouden te worden met de vertaling van de onderzoeksresultaten naar de praktijk, zodat implementatie succesvol kan verlopen.

Eveneens vanaf 2009 is gestart met een Informatie- en Implementatieprogramma, dat de komende vier jaar wordt uitgevoerd. Zowel implementatie van door het FWOS gefinancierd onderzoek, als studiedagen en informatie via de website voor diverse doelgroepen vormen onderdelen van dit programma.

In 2009 is een eerste studiedag georganiseerd voor professionals en onderzoekers over de seksuele ontwikkeling en opvoeding van allochtone jongeren. Recente onderzoeksresultaten werden op deze studiedag gepresenteerd.

1.3 Samenwerking met andere instellingen, inhoudelijk en financieel

- Vanaf het begin van zijn feitelijke werkzaamheden in 1998 heeft het FWOS zich op het standpunt gesteld dat het als fonds voor wetenschappelijk onderzoek wil fungeren. Dit houdt in dat het noodzakelijk is samen te werken met andere onderzoeksinstituten en instellingen die zich bezighouden met de ontwikkeling van programma's. En gezien de beperkte financiële middelen geldt dat ook voor de samenwerking met andere fondsen waar belangstelling bestaat voor het hier aan de orde zijnde kerngebied. Het is dan van belang om een helder onderzoeksprogramma te hebben dat als toetsingskader kan fungeren.

Bovenstaand uitgangspunt, afkomstig uit het voorgaande *Programma Wetenschapsbeleid 2006*, kan inmiddels veel concreter geformuleerd worden:

- Door middel van samenwerking met andere instellingen wil het FWOS de wetenschappelijke kennis bundelen, een optimale inzet van financiële middelen realiseren, komen tot een multidisciplinaire aanpak, en doublures in onderzoek voorkomen. Een duidelijk onderzoeksprogramma is daarbij een voorwaarde.

In 2008 is een formeel samenwerkingscontract gesloten voor de duur van vijf jaar met ZonMw waarin is opgenomen dat het FWOS fundamenteel onderzoek zal financieren in het kader van het ZonMw-programma *Seksuele gezondheid van de jeugd*. Dit in aanvulling op en ter onderbouwing van het meer praktijkgerichte en beleidsmatige onderzoek dat door ZonMw wordt gefinancierd met gelden van het ministerie van VWS, en voor een klein deel ook van het ministerie van OC&W en het ministerie van Justitie.

Het hierboven beschreven Groningse onderzoeksproject is het eerste project dat binnen dit samenwerkingsverband wordt uitgevoerd. Het wordt begin 2010 gevolgd door een tweede project dat deel uitmaakt van een landelijk epidemiologisch onderzoek, *Seks onder je 25^e*, dat om de vijf jaar wordt uitgevoerd. Het FWOS financiert het kwalitatieve onderzoeksdeel onder allochtone jongeren.

Eind 2008 is een vierjarig samenwerkingscontract gesloten met de RNG. De RNG voert in opdracht en met financiering van het FWOS ontwikkelings- en implementatieprojecten uit die voortkomen uit door FWOS gefinancierd onderzoek.

In 2009 is een samenwerkingsovereenkomst gesloten met NWO. Het FWOS zal vanaf 2010 op fiftyfifty-basis een longitudinaal onderzoeksproject financieren met een looptijd van vier jaar in het kader van het onderzoeksprogramma *Jeugd en Gezin* en als onderdeel van de onderzoekslijn *De ontwikkeling van seksualiteit en intieme relaties bij kinderen en jongeren*.

Tenslotte subsidieert het FWOS vanaf medio 2010 een bijzondere leerstoel op het terrein van de seksuele ontwikkeling en seksuele gezondheid van (autochtone en allochtone) jongeren. Dit gebeurt op fiftyfifty-basis met cofinancier GGzE, en in samenwerking met de

Henny Verhagen Stichting als vestigende instantie. Deze stichting heeft geen eigen financiële middelen en heeft als doelstelling: het bevorderen van wetenschappelijk onderzoek en onderwijs op het terrein van diversiteit in de gezondheidszorg. Speerpunten daarbij zijn gender en etniciteit. De stichting wil deze doelstelling onder andere bereiken door het instellen van bijzondere leerstoelen.

De 'Henny Verhagen leerstoel' zal worden gevestigd aan de Universiteit Utrecht bij het departement Algemene Sociale Wetenschappen van de Faculteit Sociale Wetenschappen.

2. Het FWOS-onderzoeksprogramma

Een (onderzoeks)programma kan in het algemeen worden omschreven als een strategisch en thematisch samenhangend kader waarbinnen onderzoeks- en ontwikkelingsprojecten worden uitgevoerd of gefinancierd. Daarbij wordt gelet op samenhang, doelmatigheid en heldere procedures. Voor het FWOS is het bovendien belangrijk dat een dergelijk programma zich richt op thema's en uitgangspunten die (nog) niet door de 'gevestigde' onderzoeksinstituten in hun programma's zijn opgenomen.

2.1 Doelstellingen en prioriteiten

Het FWOS heeft een aantal programmadoelstellingen geformuleerd, alsmede onderzoeksprioriteiten die het mogelijk maken dat de gestelde doelen worden bereikt. De hieronder geformuleerde doelstellingen en prioriteiten vormen belangrijke criteria voor de beoordeling van de relevantie van subsidieaanvragen die bij het FWOS worden ingediend.

Doelstellingen

- Meer inzicht krijgen in seksuele ontwikkelingsprocessen in samenhang met de sociale, emotionele, cognitieve en fysieke ontwikkeling van kinderen en jongeren.
- Meer inzicht krijgen in de sociaal-culturele, historische en juridische context waarin deze ontwikkelingsprocessen verlopen en hoe ze daardoor beïnvloed worden.
- Bijdragen aan seksueel-emotionele emancipatie en seksuele gezondheid van jongeren.
- Bijdragen aan de ontwikkeling van relatiecompetentie, interactiebesef en verantwoordelijkheidsgevoel.
- Ouders en andere opvoeders, onderwijsgevend, voorlichters en hulpverleners ondersteunen door middel van effectieve overdracht van onderzoekskennis. Discussies bevorderen in kringen van juristen, sociologen, overheidsfunctionarissen en politici over de maatschappelijke en juridische kaders die nodig zijn voor de onder bovenstaande punten genoemde ontwikkelingen.

Prioriteiten

- Seksualiteit wordt beschouwd als een deelverschijnsel en daarmee als een deelontwikkeling in een bredere ontwikkeling van het individu (in dit geval het kind, de jeugdige). Het gaat hier vooral om het sociaal-cognitieve functioneren (en zich ontwikkelen) en om het interactioneel-emotioneel functioneren (en zich ontwikkelen). Een en ander betekent dat in onderzoek de plaats en functie van seksualiteit in dat geheel en in samenhang met andere aspecten van de ontwikkeling en van het functioneren meer zichtbaar gemaakt dient te worden.
- Nieuwe onderzoeksthema's worden benaderd vanuit de ontdekkings-, actie- en belevingswereld van kinderen en jeugdigen, het zogenoemde 'actor-perspectief'. Dat betekent, dat niet alleen datgene wat ze bewust doen en beleven van belang is, maar ook datgene wat onbewust in hen leeft en gebeurt. Hoewel kinderen en jeugdigen zich mogelijk niet bewust zijn van de betekenis van dingen die ze meemaken en doen, is uit onderzoek bekend dat deze ervaringen van groot belang kunnen zijn voor hun verdere ontwikkeling.

- Aandacht moet er ook zijn voor de ontwikkeling van en het beschikken over sturingscompetenties, het geheel aan interactionele en sociale vaardigheden. Deze zullen vooral relevant zijn wanneer jeugdigen geïnvolveerd raken in erotisch en seksueel gekleurde interacties, dus met name vóór, tijdens en na de puberteit.
- Belangrijk is verder de vraag hoe bij kinderen en jeugdigen de integratie plaatsvindt van kennis, ervaring en waardering. Het gaat hier met name om de verschillende verwachtingen waarmee het kind te maken krijgt, de verschillende opvattingen die in de maatschappij bestaan over seksualiteit. Het kind moet een weg hierin zoeken en zich geleidelijk de kennis, betekenisgeving en beleving van seksualiteit eigen maken, de verschillende aspecten integreren en internaliseren.
- De aanzienlijke verschillen tussen jongens en meisjes in het geheel van de ontwikkeling, de seksuele beleving en het seksueel functioneren, dienen systematisch een plaats te hebben in het programma; dat geldt ook voor verschillen in seksuele oriëntatie en verschillen in etnisch-culturele milieus en daarmee samenhangende verschillen in sociaal-emotionele en seksuele ontwikkelingstrajecten.
- De maatschappelijke context dient in het programma de nodige aandacht te krijgen. De effecten van de verschillende sociale systemen en culturen, inclusief waarde- en normsystemen, controlemechanismen, stimulerende en remmende wetgeving, dienen als onderzoeksthema te worden opgenomen.
- Tenslotte: het krachtenveld waarbinnen de ontwikkeling zich voltrekt is alleen dan goed in kaart te brengen als ook het veld op zich, middels een geïntegreerde aanpak, wordt bestudeerd. Te denken valt aan bestudering van opvoeding, onderwijs, maatschappelijke regels, overheidsbeleid, wet- en regelgeving in een bepaalde tijdsperiode.

2.2 Terreinafbakening

Het programma heeft betrekking op de seksuele ontwikkeling, beleving en seksuele gezondheid van kinderen en jeugdigen in de leeftijd van 0 tot 16 jaar (16 jaar is de wettelijke leeftijdsgrens voor het vrij aangaan van seksuele contacten en relaties). Het gaat hier om de seksuele ontwikkeling in brede zin, zoals hierboven aangegeven. Indien relevant en leidend tot betere inzichten in het ontwikkelingsverloop kan ook de leeftijdsfase van de jongvolwassenheid in onderzoek worden geïnccludeerd.

Drie-sporenbeleid: fundamenteel onderzoek, toegepast onderzoek en implementatie

Gezien de uitgangspunten van het FWOS wordt een 'drie-sporenbeleid' gevoerd. Het eerste spoor betreft inventariserend, beschrijvend, probleemopend en inzichtgevend onderzoek. Het tweede spoor betreft praktijkgericht en praktijkondersteunend onderzoek. Het derde spoor omvat ontwikkelings- en implementatieprojecten die tot doel hebben om de deskundigheid van de verschillende groepen professionals te bevorderen en kennis te vermeerderen. In ontwikkelingsprojecten kunnen onderzoeksresultaten worden vertaald en toegepast in het veld. Het ontwikkelingstraject kan worden afgesloten met evaluatie- en effectonderzoek. Na eventuele bijstelling kan implementatie op bredere schaal plaatsvinden. Brochures en factsheets zijn voorbeelden van implementatie.

Thema's, invalshoeken en doelgroepen

Naast beschrijvend onderzoek van de verschillende fasen in de seksuele ontwikkeling komt

ook onderzoek aan bod naar de positieve dan wel negatieve invloed van individuele en sociale factoren, zoals psychische gesteldheid, sociabiliteit, gezinsklimaat, maatschappelijke invloeden via school, vrienden, media op de seksuele ontwikkeling en seksuele gezondheid. Onderzoek naar (determinanten van) problemen in de seksuele ontwikkeling en seksuele gezondheid past binnen dit programma. Dit soort onderzoek is van belang voor voorlichting en preventie en meer in het algemeen voor het beleid op het terrein van 'Public Health'. In het onderzoek zal steeds aandacht worden besteed aan de invloed van sekse, seksuele oriëntatie, cultuur en etniciteit op de ontwikkeling en beleving.

Onderzoek zal zowel worden verricht op microniveau, als op meso- en macroniveau. Dat betekent dat, naast de ontwikkelingspsychologische, ook de sociaalseksuologische, cultureel antropologische, cultuurhistorische en juridische invalshoeken aan bod kunnen komen. Het gaat hier bij uitstek om een onderzoeksterrein waarbij een multidisciplinaire aanpak aangewezen is.

De doelgroepen waarop het programma zich richt zijn, naast de primaire doelgroepen kinderen en jeugdigen, met name de intermediairs zoals ouders, professionals werkzaam in onderwijs en opvoeding, jeugdhulpverlening en kinderbescherming, politie en justitie, wetgeving en rechtspraak, overheid en media.

Thema's die buiten het programma vallen

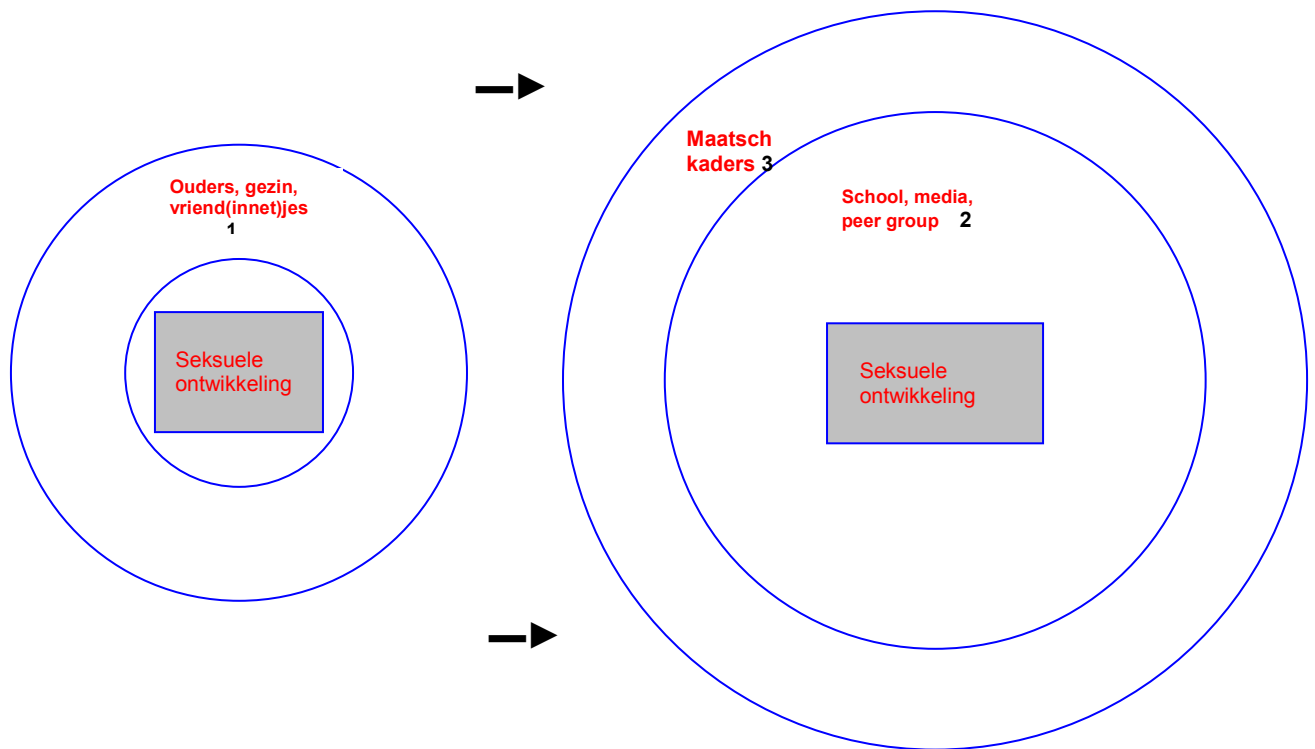
Buiten het kader van dit programma valt onderzoek op het terrein van seksueel misbruik. Maar een aantal onderzoeksbevindingen die het programma oplevert zullen zeker van nut zijn voor de klinische praktijk van diagnostiek en behandeling van deze problematiek. Voor zover in onderzoeken naar de seksuele ontwikkeling seksueel misbruik aan de orde komt als een factor die (mede) van invloed is, wordt dit uiteraard meegenomen in de analyses. Ook onderzoek dat uitsluitend gericht is op pedofiele contacten en relaties, de zogenaamde transgenerationale relaties, valt buiten dit programma. Wel zal er aandacht zijn voor dit type relaties in het kader van het onderzoek naar de seksuele ontwikkeling en seksuele gezondheid.

2.3 Twee onderzoeklijnen

Op basis van de uitgangspunten en prioriteiten is het onderzoeksprogramma in twee deelprogramma's of onderzoeklijnen opgesplitst:

- De seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen in breed perspectief.
- Sociaal-culturele contexten van seksualiteit en seksuele gezondheid van kinderen en jongeren.

De twee onderzoeklijnen corresponderen met de twee concentrische cirkels hieronder. De linker cirkel (figuur 1a) is als het ware uit de oorspronkelijke concentrische cirkel gelicht en geeft de ontwikkeling van het jonge kind weer binnen de directe leefomgeving; de rechtercirkel laat de verschillende invloedssferen zien op de ontwikkeling van het kind en de jongere (figuur 1b).

Figuur 1a Ontwikkeling van het jonge kind (kern + cirkel 1)

Figuur 1b Invloedsferen bij ontwikkeling van de jongere en adolescent (kern + cirkel 2 en 3)

De binnenste figuur, de kern met de grijze rechthoek, geeft het individu weer dat zich ontwikkelt, lichamelijk en psycho-sociaal, op het terrein van onder meer de sociaal-emotionele en sociaal-cognitieve ontwikkeling, en in samenhang hiermee op het terrein van de seksuele ontwikkeling.

De eerste cirkel hieromheen betreft de personen en situaties waarmee het kleine of groter wordende kind direct verkeert: de bindings- en hechtingsfiguren en de directe opvoeders.

De tweede cirkel (zie figuur 1b) betreft personen en sociale situaties waarmee het opgroeiende kind te maken heeft, en waarmee het buiten de directe leefomgeving van het gezin, de familie treedt. Zoals leeftijdgenoten, school en (later) werk, niet-persoonlijke sociale situaties. Het zijn als het ware de directe actievelden waar het opgroeiende kind zich kan oriënteren en informatie opdoet, de complexiteit van sociale situaties ervaart, de noodzaak van regel geleid gedrag gaat beseffen en erop leert inspelen, en (mede) aan de hand van rolmodellen uit peer group en media tot identiteitsvorming komt.

De derde, buitenste, cirkel betreft de ruimere sociale kaders waar het kind en de jongere mee te maken hebben. Maatschappelijke opvattingen, gedragsmodellen op allerlei gebied, sociale en wettelijke regels. In de ontwikkeling levert deze ruimere wereld deels bevestiging van wat al werd geleerd in kleinere kring, maar deels ook worden tegenstrijdigheden ervaren met wat eerder als min of meer vanzelfsprekend werd aangenomen.

3. Eindtermen en randvoorwaarden van het programma

Om te kunnen toetsen of aan het eind van de looptijd van het programma de gestelde doelen zijn behaald, zijn een aantal eindtermen geformuleerd waaraan de resultaten van het programma eind 2013 kunnen worden afgemeten. Er zijn zowel eindtermen voor onderzoek als voor implementatie geformuleerd. Voor het behalen van de gestelde doelen is het ook noodzakelijk dat aan een aantal randvoorwaarden is voldaan.

3.1 Eindtermen

Onderzoek

- De geconstateerde lacunes in kennis met betrekking tot de seksuele ontwikkeling van 0-12 jarigen (De Graaf en Rademakers, 2003) dienen voor een belangrijk deel weggewerkt te zijn.
- Er dient meer kennis te zijn over de samenhang van de individuele seksuele ontwikkeling met andere componenten van de ontwikkeling: sociaal, emotioneel en cognitief. Dat geldt zowel voor kinderen als jeugdigen.
- De rol van ouders, verzorgers en gezin/familie dient in kaart gebracht te zijn als het gaat om de psychoseksuele ontwikkeling in de context van de brede psychologische ontwikkeling.
- Er dient meer bekend te zijn over maatschappelijke invloeden op meso- en macroniveau, die bijdragen aan een positieve dan wel negatieve seksuele ontwikkeling: school, vriendenkring, media, cultuur, normen en waarden, wetgeving en rechtspraak.
- Er dient een bijdrage tot theorievorming te zijn, waarop door middel van empirisch onderzoek kan worden voortgebouwd. Op deze wijze dient er meer inzicht te komen in de (mate van) samenhang/interactie tussen de seksuele en de sociaal-emotionele en cognitieve ontwikkeling, en in de (gemeenschappelijke) factoren die aan deze ontwikkeling ten grondslag liggen.

Implementatie

- Waar mogelijk wil het FWOS eraan bijdragen dat in de ontwikkelingspsychologische handboeken ook aandacht wordt besteed aan de seksuele ontwikkeling van de jongste leeftijdsgroepen, oftewel de 0-12 jarigen. Tot nu toe ontbreekt deze informatie vrijwel geheel.
- Het FWOS wil eraan bijdragen dat ouders en andere opvoeders voldoende handvatten ter beschikking hebben om de seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen op een positieve manier te begeleiden als geïntegreerd onderdeel van de totale opvoeding/ontwikkeling.
- Hulpverleners en voorlichters dienen bij preventie/behandeling van seksuele problematiek, misbruik, fysiek geweld uit te gaan van een geïntegreerde benadering, met oog voor onderliggende factoren op zowel micro-, meso- als macroniveau.
- Ten behoeve van adequate wetgeving, wetshandhaving, vervolgingsbeleid en rechtspraak dient voldoende kennis aanwezig te zijn over de individuele seksuele

ontwikkeling in de brede context (en de verschillende transitie daarin) en invloeden daarop van buitenaf.

3.2 Randvoorwaarden

Om aan de eindtermen te kunnen voldoen dient een aantal randvoorwaarden te zijn vervuld op zowel het terrein van onderzoek als van implementatie.

Onderzoek

- Het FWOS streeft naar inbedding van zijn onderzoeksvraagstellingen in bestaande universitaire onderzoekslijnen en -programma's. Daar is reeds een begin mee gemaakt (longitudinaal onderzoeksproject aan de RUG en samenwerking met NWO).
- Deze inbedding wil het FWOS ook bewerkstelligen door de vestiging van een bijzondere leerstoel. Voordeel hiervan is dat deze kan bijdragen aan de bundeling van onderzoek en het aanhaken van onderzoek bij de leerstoel. De leerstoel kan de herkenbaarheid van het FWOS vergroten. Voordeel van zo'n constructie is ook dat het FWOS-programma wetenschappelijk verankerd is en daarmee zowel nationaal als internationaal aan wetenschappelijk gezag kan winnen. Voor de betreffende universiteit kan een dergelijk zwaartepunt eveneens aantrekkelijk zijn, mits het aansluit bij de bestaande programma's.
- Onderzoeksresultaten worden op verschillende manieren voorgelegd aan wetenschappelijke fora: via nationale en internationale congressen, expertmeetings, publicaties in (inter)nationale wetenschappelijke tijdschriften, overleg met collega-onderzoekers, wetenschappelijke begeleidingscommissies van onderzoeksprojecten, en de wetenschappelijke denktank die het gehele programma begeleidt.

Implementatie

Onderzoeksresultaten kunnen voor professionals of het brede publiek op verschillende manieren beschikbaar komen. Het FWOS vindt het belangrijk dat resultaten beschikbaar komen voor de praktijk van voorlichting, hulpverlening en preventie, justitieel beleid en wetgeving, en dat daarmee al bij de opzet van het onderzoek wordt rekening gehouden. Bij de beoordeling van voorstellen zal uitdrukkelijk ook naar dat aspect worden gekeken.

- Presentatie via de media (persbericht, kranteninterviews, stuk in populaire bladen schrijven), boek voor specifieke doelgroepen, artikel in vaktijdschriften.
- Symposia en congressen voor diverse doelgroepen, samen of apart.
- Daarnaast ook expertmeetings van deskundigen uit de praktijk, die kunnen adviseren over de vertaalslag van onderzoek naar praktijk, maar ook nieuwe ideeën kunnen leveren, problemen uit de praktijk bijvoorbeeld, die aanleiding kunnen zijn tot nieuw, theoretisch dan wel praktijkgericht, onderzoek.
- Op basis van zowel meer fundamenteel-theoretisch als praktijkgericht onderzoek kunnen programma's worden ontwikkeld in het kader van post-academische bij- en nascholing van verschillende groepen professionals.

- Aan de integratie van kennis in de verschillende daarvoor in aanmerking komende academische opleidingen alsmede de verschillende beroepsopleidingen (bijvoorbeeld recherche-opleiding, lerarenopleiding, enzovoort) moet ruim aandacht worden besteed.
- Ook het regelmatig uitbrengen van een nieuwsbrief kan up-to-date informatie verschaffen over recente onderzoeksbevindingen.

4. Beoogde producten van het programma

Het programma zal een aantal specifieke producten moeten opleveren als uitvloeisel van onderzoeks- en implementatieprojecten. De aard van de producten dient al in de subsidieaanvraag te worden vermeld in het kader van implementatie en disseminatie van de opgeleverde kennis. Een aantal voorbeelden wordt hieronder genoemd.

- Onderzoeksrapporten en (internationale) wetenschappelijke publicaties over de seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen, in het bijzonder over de verhouding tussen de seksuele ontwikkeling en de algehele ontwikkeling.
- Aansluitend publicaties over de wijze waarop ouders, andere opvoeders en professionals hiermee omgaan, alsmede de kennis, lacunes en problemen die men op dit gebied heeft.
- Vakpublicaties bestemd voor onderwijsgeevenden, werkers in de gezondheidszorg en anderen die met dit onderwerp te maken hebben.
- Een of meer boeken en een aantal tijdschriftartikelen specifiek gericht op ouders en opvoeders.
- Publicaties/berichten in kranten, tijdschriften en andere media bestemd voor het grote publiek.
- Een programma deskundigheidsbevordering voor enkele groepen intermediairs eventueel in combinatie met een voorlichtingsprogramma voor de primaire doelgroep, voorzien van handleiding voor de intermediairs.

Tot nu toe zijn de volgende publicaties verschenen als producten van door het FWOS gefinancierde onderzoeksprojecten of studiedagen:

- Graaf H. de, Rademakers, J. (2009). Seks in de groei. Update anno 2009. Recente wetenschappelijke inzichten in de seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen anno 2009. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- Roke, Y., van Harten, P.N., Boot, A.M., Buitelaar J.K. (2009). Antipsychotic medication in children and adolescents: effects on prolactin level and associated side effects. A descriptive review. *The Journal of Child and Adolescent Psychopharmacology*, August, 19(4), 403-414.
- Pornificatie van de samenleving (2009). *Themanummer Tijdschrift voor Seksuologie*, jrg 33, 2. (N.a.v. NVVS-studiedag op 6 maart 2009 in Antwerpen).
- Zwiep, Ch. (2009). De seksuele opvoeding binnen de opvang. Leidsters aan het woord. *KIDDO*, februari, 18-20.
- Zwiep, Ch. (2008). De seksuele opvoeding van jonge kinderen. Ervaringen van moeders en leidsters. Amsterdam: Projectburo Kind & Zo.
- Wiegerink, D.J., Roebroek M.E., Donkervoort, M., Cohen-Kettenis, P., Stam, H.J. (2008). Social, intimate and sexual relationships of adolescents with cerebral palsy compared with able-bodied age-mates. *Journal of Rehabilitation Medicine*, Feb 40(2), 112-118

- Graaf, H. de, Rademakers, J. (2007). Seksueel gedrag en seksuele gevoelens van prepuberale kinderen. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 31,4, 184-194.
- Graaf, H. de (2007). De rol van ouders in de seksuele ontwikkeling. Een literatuurstudie. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- Graaf H. de, Rademakers, J. (2006). Sexual Behavior of Prepubertal Children. *Journal of Psychology & Human Sexuality*, 18 (1), 1-21.
- Wiegerink, D.J., Roebroek, M.E., Donkervoort, M., Stam, H.J., Cohen-Kettenis, P.T.(2006). Social and sexual relationships of adolescents and young adults with cerebral palsy: a review. *Clinical Rehabilitation*, Dec. 20(12), 1023-31.
- Graaf, H. de, Rademakers, J. (2003). *Seks in de groei. Een verkennend onderzoek naar de (pre-) seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen*. Delft: Eburon.

In 2009 zijn de volgende producten aangeboden voor publicatie:

- Steensma, T.D., Reef, J., Meurs, I. van, Ende, J. van den, Cohen-Kettenis, P.T. Childhood gender variance and sexual orientation in adulthood: A prospective study in 879 non clinical participants.
- Steensma, T.D., Biemond, R., de Boer, F., Cohen-Kettenis, P.T. Desisting and Persisting Gender Dysphoria after Childhood: A Qualitative Follow-up Study.
- Wiegerink, D.J.H.G., Roebroek, M.E., Slot, W.M.A. van der, Stam, H.J., Cohen-Kettenis, P.T. Importance of peers and dating in development of romantic relationships and sexual career of young adolescents with cerebral palsy.
- Wiegerink, D., Roebroek, M., Stam, H., Cohen-Kettenis, P. Seksuele ontwikkeling en relatievorming van jongvolwassenen met cerebrale parese. *Themanummer Tijdschrift voor Seksuologie* (2010): Chronische ziekte en lichamelijke beperking. Gastredactie: W.L. Gianotten, M.J. Meihuizen-de Regt en N. van Son-Schoones.

5. Overzicht lopende en geplande projecten in de periode 2009-2013

De onderzoeks- en implementatieprojecten worden hier besproken aan de hand van de onderzoekslijnen waartoe ze behoren.

5.1 De seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen

Onderzoeksprojecten afgerond of lopend in 2009

- *De psychoseksuele ontwikkeling van kinderen met een atypisch genderrolgedrag in de kindertijd.* Mw prof.dr. P.T. Cohen-Kettenis, VUmc (€ 69.335)
Afronding in 2009 met twee internationale publicaties.
- *Prolactine gerelateerde bijwerkingen van antipsychotica bij jongeren. Effecten op de botopbouw en op de seksuele en puberteitsontwikkeling.* Prof.dr. H. Buitelaar RUN | drs. I.W. de Groot Symphoragroep (€ 27.500 cofinanciering).
Afronding in 2010 met dissertatie.
- *Tracing trajectories in the Sexual Development of Youth: an approach based on the theory of complex dynamic system.* Prof.dr. P. van Geert, RUG (€ 257.000).
Afronding begin 2013 met onderzoeksrapport, dissertatie en internationale publicaties.
- *Update literatuuronderzoek rond seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen.* Mw dr. C. Wijzen, mw drs. H. de Graaf, RNG, mw dr. J. Rademakers, NIVEL (€40.000).
Afronding in 2009 met onderzoeksrapport, internationaal artikel en factsheet. In 2010 is een studiedag gepland voor professionals.

Implementatieprojecten vanaf 2010

- *Studiedag voor professionals: Seksuele ontwikkeling van kinderen tot 12 jaar, voorjaar 2010 te Amersfoort.*
Organisatie in samenwerking met de RNG (€ 35.000).

5.2 Sociaal-culturele contexten van seksualiteit en seksuele gezondheid van kinderen en jongeren

Onderzoeksprojecten afgerond of lopend in 2009

- *Relationele en seksuele ontwikkeling van jongeren en jongvolwassenen met cerebrale parese (CP).* Mw dr.M. Roebroek | Prof.dr.H. Stam, Erasmus MC (€ 30.000 cofinanciering).
Afronding eind 2010 met dissertatie.
- *Seksualiteit onder de zestien: codes en praktijken in Nederland na 1945.* Prof.dr. A. Heerma van Voss | dr. C. Wouters (UU) (€ 169.000).
Afronding 2010 met (publieks)boek.
- *Empirisch onderzoek naar de seksualiteit van jongeren op Aruba.* Prof.em.dr. C. Hamelink (UvA) | drs. W.R. Piternella (Aruba) (€ 50.000).
Afronding 2010 met dissertatie.

- *Verschuivende leeftijdsgrenzen in de zedenwetgeving.* Prof.dr. M. Moerings | mr.drs. J.Gooren (Strafrecht & criminologie, UL) (€ 41.000). Afronding begin 2010 met onderzoeksrapport en twee artikelen in vaktijdschriften.
- *Seksualisering: reden tot zorg?* Dr. P. Nikken (NJI) | drs. H. de Graaf (RNG) (€ 6100). Afronding begin 2010 met rapport en internationale publicaties, alsmede les- en trainingsmateriaal.

Implementatie en informatie/documentatie in 2009

- *Stuudiemiddag Seksualiteit en relaties van allochtone jongeren op 27 mei 2009 te Utrecht.* Organisatie in samenwerking met de RNG (€ 13.000).
- *Wetenschappelijke informatie en documentatie IISG.* L. Leeuwenberg (€ 180.000). Afronding eind 2011 met het volledig toegankelijk maken van het Brongersma archief en de bibliotheek voor onderzoekers via de catalogus van het IISG.

Onderzoeksprojecten lopend vanaf 2010

- *Seks onder je 25^e.* Kwalitatief onderzoeksdeel onder allochtone jongeren van 12-21 jr. Drs. H. de Graaf (RNG) | drs. J. Poelman (Soa Aids Nederland) (€ 100.000 van FWOS, co-financiering met ZonMw). Afronding eind 2011 met rapport en artikel(en).
- *De ontwikkeling van seksualiteit en intieme relaties van kinderen en jongeren* (€ 350.000 van FWOS, co-financiering met NWO). Afronding 2013.
- *Bijzondere leerstoel Seksuele gezondheid van allochtone jongeren (UU).* (€ 200.000 van FWOS, co-financiering met GGz Eindhoven, voor hoogleraar en aio). Afronding met onderzoeksprogramma gekoppeld aan de leerstoel, en een dissertatie.

6. Prioritering van onderzoeksthema's

Prioriteiten worden op verschillende manieren en vanuit verschillende invalshoeken door het FWOS vastgesteld. Het gaat daarbij zowel om wat elders in Nederland en daarbuiten op dit terrein aan onderzoek wordt uitgevoerd/gefinancierd, als om gesignaleerde lacunes op basis van door het Fwos gefinancierd onderzoek. Verder geeft het FWOS om de zoveel jaar opdracht tot het uitvoeren van een overzichtsstudie (een state-of-the-art) van empirisch onderzoek op het terrein van de seksuele ontwikkeling en gezondheid van kinderen en jongeren. Daarmee worden trends en lacunes duidelijk. Tenslotte wil het FWOS vanaf 2010 gebruik gaan maken van de attentieringsmogelijkheden die het informatiecentrum van de RNG biedt. Eens per kwartaal kan door de RNG een literatuurlijst met abstracts van recent onderzoek op het terrein van het FWOS worden verstrekt, zodat beter kan worden ingespeeld op inhoudelijke en methodologische tekortkomingen van bestaand onderzoek. Tevens wordt hiermee voorkomen dat het FWOS onderzoek gaat bekostigen dat elders ook al wordt gefinancierd en/of uitgevoerd. Kortom, de onderzoeksprioritering van het FWOS is gebaseerd c.q. afgestemd op:

1. Het onderzoek en de onderzoeksprogramma's elders in Nederland (of daarbuiten).
2. De uitkomsten van door het FWOS gefinancierd onderzoek. De resultaten laten nogal eens lacunes zien die met nieuw onderzoek dienen te worden opgevuld. Voor een overzicht van afgesloten en lopend onderzoek, gefinancierd door FWOS, zie tabel 1.
3. Het laten uitvoeren van reviews van recent empirisch onderzoek om actuele wetenschappelijke inzichten in kaart te brengen.
4. Regelmatige attentering middels literatuuroverzichten en onderzoeksabstract.

Tabel 1. Overzicht van afgesloten en lopend onderzoek

1. De seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen

Afgerond

- Seks in de groei (2003)
- Follow-up studie Seks in de groei (2006)
- Invloed ouders op de seksuele ontw.(2007)
- Seksuele opvoeding jonge kinderen (2008)
- Psychoseksuele ontwikkeling van kinderen met atypisch genderrol gedrag (2009)
- Update Seks in de groei (2009)

Lopend/in voorbereiding

- Prolactine gerelateerde bijwerkingen van antipsychotica op de puberteitsontwikkeling
- Tracing trajectories in the sexual development of Youth
- Vervolgstudie Seksualisering

2. Sociaal-culturele contexten van seksualiteit en seksuele gezondheid van kinderen/ jongeren

Afgerond

- Bijdrage van katholieke elites aan de sociale ontwikkeling van Nederland na 1945 (2007)
- Verschuivende leeftijdsgrenzen in de zedenwetgeving (2008)

Lopend/in voorbereiding

- Seksualiteit onder de zestien, codes en praktijken in Ned. na 1945
- Seksualiteit van jongeren op Aruba
- Relationele en seksuele ontwikkeling van jongeren met CP
- Seksualisering: reden tot zorg?
- Vervolgonderzoek Verschuivende leeftijdsgrenzen
- Seks onder je 25^{ste}(deelonderz. allochtonen), met ZonMw
- Leerstoel Seksuele gezondheid allochtone jongeren met GGz Eindhoven,
- Ontwikkeling van seksualiteit en intieme relaties bij kinderen en jongeren, met NWO

In tabel 1 zijn de belangrijkste onderzoeksprojecten die in de laatste zes jaar zijn afgerond op een rij gezet. Gemakshalve zijn ook de oude projecten gerangschikt onder de nieuwe onderzoekslijnen. De huidige, lopende of in voorbereiding zijnde, projecten zijn eraan toegevoegd.

6.1 Prioritering op basis van onderzoek elders en eigen onderzoek

Seksuele ontwikkeling in context en het actor-perspectief

Binnen onderzoekslijn 1 is de informatieverzameling over de individuele ontwikkelingstrajecten van kinderen en jeugdigen in volle gang. Het vierjarige longitudinale project dat in Groningen wordt uitgevoerd zal een bijdrage kunnen leveren aan de kennisontwikkeling op dit terrein. Belangrijk is dat door dit onderzoek ook inzicht wordt verkregen in de seksuele ontwikkeling in brede context, de samenhang met de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling. Daarnaast wordt meer informatie verkregen over seksuele gevoelens en betekenisverlening daaraan van de kinderen zelf (het zogenoemde actor-perspectief, zie ook pagina 8 onder *Prioriteiten*). Het theoretisch kader bestaat uit de theorie van de complexe dynamische systemen dat op andere onderzoeksterreinen is gebruikt om ontwikkelingsprocessen in kaart te brengen. Nagegaan wordt in hoeverre deze theorie ook bruikbaar is, met een aantal aanvullingen, om de seksuele ontwikkelingstrajecten in kaart te brengen.

Seksuele gezondheid en diversiteit

In het Groningse onderzoek worden ook allochtone kinderen betrokken, maar het is de vraag of die groep groot genoeg zal zijn om een vergelijking tussen verschillende etnische groepen en Nederlandse jongeren mogelijk te maken.

De leerstoel die nu wordt voorbereid (in het kader van onderzoekslijn 2) kan deels hierin voorzien, omdat hier een heel programma met een looptijd van vijf jaar aan het thema *Seksuele gezondheid van autochtone en allochtone jongeren* kan worden gewijd. Daardoor kan substantiële informatie beschikbaar komen, waarbij hopelijk ook gebruik kan worden gemaakt van de theorievorming zoals die met het Groningse onderzoek wordt beoogd.

Seksuele oriëntatie in relatie tot het verloop van de seksuele ontwikkeling

Behalve systematisch onderzoek naar de seksuele ontwikkeling van diverse groepen autochtone en allochtone kinderen en jongeren, lijkt ook het thema seksuele oriëntatie van belang als het gaat om meer inzicht te verkrijgen in de verschillen in ontwikkelingstrajecten die hetero- en homojongeren doorlopen. Waarbij het transitiepunt van de 'coming-out' als mijlpaal in de ontwikkeling bijzondere aandacht verdient. Waar nodig kan worden aangeknoopt bij onderzoek dat wordt uitgevoerd door de Universiteit Maastricht en bij bevindingen uit een recente review van de RNG.

In het kader van onderzoekslijn 2 kan ook aandacht worden besteed aan de sociaal-culturele achtergronden in verband met seksuele oriëntatie, bijvoorbeeld hoe een en ander wordt ervaren door de diverse groepen allochtone jongeren, hun ouders en vrienden.

Interactie met de leefomgeving

Belangrijke onderzoeksthema's binnen onderzoekslijn 2 zijn verder de rol van gezin en vrienden (peer group) als het gaat om de seksuele en sociaal-emotionele ontwikkeling. Deze thema's komen aan bod in de samenwerking met NWO binnen het programma *Jeugd en Gezin*. Ook de rol van de diverse media en het gebruik van internet zou meer systematisch onderzocht kunnen worden. Een korte herhaling van eerder onderzoek op het terrein van seksualisering wordt in 2009 uitgevoerd. Daarna wordt bekeken of een diepergaand kwalitatief onderzoek noodzakelijk is om zo beter de relevante beleids- en preventiefactoren daaruit te kunnen destilleren.

Juridische aspecten van seksuele ontwikkeling

Onderzoek op het terrein van de zedenwetgeving heeft geleid tot een eerste rapport over verschuivingen in de leeftijdsgrenzen en hoe die worden ervaren door advocaten, OM en anderen die ermee moeten werken. Dit onderzoeksterrein blijft voorlopig belangrijk gezien de toenemende regelgeving op dit gebied.

6.2 Prioritering op basis van reviews en attendering

Recent is een review van de onderzoeksliteratuur afgesloten die is uitgevoerd in opdracht van het FWOS (de Graaf en Rademakers, 2009). Behalve aan een aantal inhoudelijke thema's wordt in het rapport ook aandacht besteed aan ontwikkelingen in de theorievorming en aan de methodologische beperkingen in een aanzienlijk deel van het empirisch onderzoek. Aan deze review en daarin gerapporteerde lacunes in onderzoek zullen ook de zoektermen worden ontleend voor een attenderingsopdracht aan de RNG. Hieronder een korte weergave van bevindingen die voor het FWOS de nodige aanknopingspunten geven om op voort te bouwen.

Theoretische ontwikkelingen

In de theorievorming rond seksuele ontwikkeling is de focus verschoven van biologische factoren, via omgevingsfactoren naar de integratie tussen beide, waarmee ook de actieve rol van het individu in dit ontwikkelingsproces wordt erkend en benadrukt. De aandacht voor de actieve rol van het individu is steeds meer terug te vinden in onderzoek bij kinderen. In het verlengde van modellen waarin de integratie en interactie tussen verschillende biologische en omgevingsfactoren centraal staan komt er steeds meer aandacht voor de samenhang tussen de seksuele ontwikkeling en de ontwikkeling op andere terreinen. Zo worden al hypothesen geformuleerd (Brankovic, 2001) dat de motivatie tot seks, tot intimiteit en tot het opdoen van kennis, het onderzoeken van allerlei zaken, min of meer analoog werkt. Zowel de seksuele behoefte als het delen van intimiteit en het opdoen van kennis brengt een bepaalde vorm van opwinding met zich mee. Het zoeken naar nieuwe dingen en ervaringen die een zekere onvoorspelbaarheid hebben zou dan de drijvende kracht kunnen zijn achter de seksuele ontwikkeling. Een dergelijke hypothese zou goed passen bij de beschouwing van de seksuele ontwikkeling als onderdeel van een bredere sociaal-emotionele en cognitieve ontwikkeling.

Aan de andere kant is er juist in de puberteit nog wel eens sprake van dat de verschillende deelgebieden van de ontwikkeling juist niet synchroon lopen, wat tot overhaaste niet doordachte beslissingen kan leiden op seksueel gebied. De verschillende hersengebieden ontwikkelen zich niet in hetzelfde tempo, wat het nemen van verstandige beslissingen ook op seksueel gebied bemoeilijkt ('het puberende brein'). Het is goed als ouders of opvoeders daarmee rekening houden en soms wat hulp bieden bij plannen en vooruitdenken.

Het ontbreekt op dit moment vrijwel aan nieuwe theoretische inzichten op het terrein van de seksuele ontwikkeling, maar mogelijk kan gebruik worden gemaakt van theorievorming op andere terreinen, zoals hierboven beschreven. De theorie van de complexe dynamische systemen zoals in het Groningse onderzoek wordt toegepast is ook een voorbeeld van de toepassing van een meer algemene theorie op de seksuele ontwikkelingsprocessen en –trajecten van kinderen en jongeren.

Methodologische ontwikkelingen en beperkingen

In het onderzoek bij jonge kinderen wordt nog steeds vooral gebruik gemaakt van observatoren: ouders, leerkrachten, medewerkers van de kinderopvang. Nadeel hiervan is dat alleen gedrag wordt waargenomen dat kinderen vertonen in het bijzijn van de observatoren en dat kenmerken en opvattingen van de observatoren weer van invloed zijn op het gedrag van het kind en op wat zij zelf waarnemen en definiëren als seksueel gedrag.

Om dichter bij de werkelijke ervaringen van kinderen te komen zijn andere onderzoeksmethoden noodzakelijk. Bij jonge kinderen is observatieonderzoek nog nodig omdat zij nog niet in staat zijn tot zelfreflectie. Observatie door de onderzoeker(s) zelf zou al een verbetering zijn door er een meer gestandaardiseerde setting van te maken met een duidelijke operationalisatie van seksueel getint gedrag. Ook een meer representatieve steekproef van observatoren zou leiden tot verbetering.

Bij kinderen vanaf ongeveer 7 jaar is het mogelijk om interviews af te nemen, ondersteund met spel en het maken van tekeningen. Zij hebben al een voldoende ontwikkeld vermogen tot reflectie en zo krijgen ze de mogelijkheid om hun eigen percepties van seksualiteit onder woorden te brengen. Enkele studies maken al gebruik van deze methode, maar meestal zijn de kinderen dan al wat ouder.

Het combineren van verschillende methodieken binnen een studie geeft een completer beeld dan wanneer maar één methode wordt gebruikt. Bijvoorbeeld het gebruik van interviews in combinatie met observaties en kleine vragenlijsten. De gebruikte methode is sterk van invloed op de resultaten, bijvoorbeeld vergelijk deelname aan een focusgroep met andere jongens en de veilige setting van het interview.

Als het gaat om mijlpalen in de seksuele ontwikkeling is het belangrijk om niet zomaar uitsluitend kwantitatieve en cross-sectionele methoden te gebruiken, zoals nu in veel studies gebeurt. Ook gebruik van kwalitatieve methoden en bij voorkeur longitudinaal onderzoek geeft een beter inzicht in het verloop van de processen. Het nadeel is dat dergelijk onderzoek vaak een stuk duurder is.

Er kan ook kritisch gekeken worden naar de cross-sectionele studies die gericht waren op het vinden van samenhangen tussen de seksuele opvoeding en het verloop van de seksuele ontwikkeling. Geen van deze studies geeft inzicht in welk soort seksuele opvoeding nu het beste is voor een goed verloop van de seksuele ontwikkeling van het kind. In de studies werden ofwel ouders ofwel kinderen gehoord, er werd niet gekeken wat ouders daadwerkelijk doen (er werd alleen gevraagd naar hun opvattingen en inschattingen). Een longitudinale studie waarin zowel ouders als kinderen participeren zal ongetwijfeld meer opleveren.

Tenslotte zou meer dan nu het geval is aandacht moeten worden besteed aan de onderzoeksmethoden die toegepast dienen te worden in onderzoek bij diverse etnisch-culturele groepen jongeren. Welke instrumenten en nieuwe media dienen te worden ingezet om deelname aan onderzoek voor deze groepen te vergemakkelijken en het percentage non-respons te verlagen. Specifieke aandacht zou daarbij moeten uitgaan naar wervingsmethoden. Tot nu toe ontbreekt systematisch onderzoek hiernaar terwijl jaarlijks veel tijd en geld wordt besteed aan het (tevergeefs) werven van deze groepen voor onderzoeksdoeleinden.

Geraadpleegde literatuur

Ballester, A.R., & Gil, L.M.D. (2006). Sexuality in children 9-14 years old [La sexualidad en niños de 9 a 14 años]. *Psicothema*, 18, 1, p. 25-30.

Brankovic, S. (2001). What have the sexual, the attachment, and the exploratory motivation in common?: The theory of informational needs. *Psychiatria Danubina*, 13, 1-4, p. 31-43.

Byers, E.S., Sears, H.A., & Weaver, A.D. (2008). Parents' reports of sexual communication with children in kindergarten to grade 8. *Journal of Marriage and Family*, 70, p. 86-96.

Davies, S., Glaser, D., & Kossof, R. (2000). Children's sexual play and behavior in pre-school settings: staff's perceptions, reports and responses. *Child Abuse and Neglect*, 24(1). 329-43.

Franssens, D., Hospers, H. (2008). Outcomes. Deelrapport 2. Homojongenscohort. Maastricht: Universiteit Maastricht.

Frouws, B., Hollander, M.L. (2009). Doel(groep) bereikt. Bevordering van de seksuele gezondheid tegen een culturele achtergrond. Zoetermeer: Research voor Beleid.

Graaf, H. de, Rademakers J. (2003). *Seks in de groei*. Delft: Eburon.

Graaf, H. de, Meijer, S., Poelman, J., & Vanwesenbeeck, I. (2005). *Seks onder je 25e: seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005*. Delft: Eburon.

Graaf, H. de, Nikken, P., Janssens, K., Felten, H. & Van Berlo, W. (2008). *Seksualisering: Reden tot zorg?* Utrecht: Rutgers Nisso Groep/NJi/MOVISIE.

Graaf, H. de, van Egten, C., de Hoog, S., van Berlo, W. (2009). *Seksualisering: aandacht voor etniciteit*. Utrecht/Den Haag: Rutgers Nisso Groep/E-Quality.

Graaf, H. de, Rademakers, J. (2009). *Seks in de groei*. Update anno 2009. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.

Maguen, S., Floyd, F.J., Bakeman, R., Armistead, L. (2002). Developmental milestones and disclosure of sexual orientation among gay, lesbian, and bisexual youths. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 23, 2, p. 219-233.

O'Sullivan, L.F., & Brooks-Gunn, J. (2005). The timing of changes in girls' sexual cognitions and behaviors in early adolescence: A prospective cohort study. *Journal of Adolescent Health*, 37, 3, p. 211-219.

Pluhar, E.I., Dilorio, C.K., & McCarty, F. (2008). Correlates of sexuality communication among mothers and 6-12-year-old children. *Child: Care, Health and Development*, 34, 3, p. 283-290.

Sandnabba, N., Santtila, P., Wannäs, M., & Krook, K. (2003). Age and gender specific sexual behaviours in children. *Child Abuse and Neglect*, 27, 579-605.

Santtila, P., Sandnabba, N.K., Wannäs, M., & Krook, K. (2005). Multivariate structure of sexual behaviors in children: Associations with age, social competence, life stressors, and behavioral disorders. *Early Child Development and Care*, 175, 1, p. 3-21.

Van Lee, L., & Mouthaan, I. (2007). Ouders en de seksuele opvoeding van kinderen: Marokkaanse en Turkse moeders aan het woord. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 31, 3-10.

Zwiep, C.S. (2008). *De seksuele opvoeding van jonge kinderen. Ervaringen van moeders en leidsters*. Amsterdam: Kind&Zo.

Bijlage 1: Onderzoeksbudget en financieel beleid voor de periode 2009-2013

De komende jaren wordt flink geïnvesteerd in enkele grote projecten met een lange looptijd van vier of vijf jaar. De consequentie daarvan is dat relatief weinig budget overblijft voor kleinere losse projecten die binnen een van beide onderzoekslijnen passen. Voor informatie en implementatie zal jaarlijks 20 tot 25% van het onderzoeksbudget beschikbaar zijn. Daar bovenop komt de eerste jaren nog het budget dat nodig is voor de IISG-documentatie. Na 2011 komt er weer wat meer ruimte voor kleinere projecten, vooropgesteld dat geen verdere verliezen worden geleden op het vermogen.

Het FWOS heeft besloten tot deze strategische beleidskeuzes om zo een substantiële en bij voorkeur ook structurele bijdrage te leveren aan onderzoeksprogramma's van diverse (onderzoeks)instituten en kenniscentra.

7.1 Onderzoeksbudget

Hieronder volgt een overzicht van de bedragen die nodig zijn voor onderzoek, informatie en implementatie in de periode 2009-2013, voor zover nu bekend. Het budget voor onderzoeksondersteunende activiteiten is eveneens in dit overzicht opgenomen. Het betreft de activiteiten van inhoudelijke commissies en onderhoud en ontwikkeling van de website.

Tabel 2. Liquiditeitsprognose voor periode 2009-2013

Budget voor	2009	2010	2011	2012	2013
Onderzoek					
Lit.onderzoek RNG	40.000				
Genderprobl. VUmc	43.335				
Leeftijdsgrenzen UL	41.000	40.000	80.000	40.000	
Seks onder de 16 UU	22.168				
Seksualisering NJi/RNG		6.100			
CP-jongeren EUR	15.000				
Antipsychotica SYMF		13.750			
ZonMw:					
RUG+Seks onder 25	58.500	122.093	122.095	72.095	
Leerstoel UU		40.000	40.000	40.000	40.000
NWO		87.500	87.500	87.500	87.500
Nieuw onderzoek				50.000	200.000
<hr/>					
Onderzoek	220.003	309.443	379.595	289.595	327.500
Informatie/impl. (incl. IISG t/m 2011)	93.000	110.000	110.000	100.000	50.000
Ondersteuning 10%	31.300	41.944	48.960	38.960	37.750
<hr/>					
Totaal Onderzoek / Implementatie	344.303	467.123	538.550	428.555	415.250
Kosten Bestuur	55.000	35.000	35.000	35.000	35.000
<hr/>					
Totaal Onderzoek / Implement. / Bestuur	399.303	502.123	573.550	463.555	450.250

7.2 Financieel beleid

Het FWOS beschikt over een bescheiden eigen vermogen dat besteed wordt aan projectsubsidies en andere wetenschappelijke en maatschappelijke activiteiten die de missie en doelstelling ondersteunen. Het FWOS werkt niet commercieel en heeft geen winstoogmerk.

Om de financiële middelen zo efficiënt mogelijk in te zetten worden waar mogelijk projecten in cofinanciering met andere fondsen gesubsidieerd. Dat kan zijn op fiftyfifty-basis, maar het aandeel van het FWOS kan ook geringer zijn als het gaat om een meer algemeen onderzoek waarvan seksualiteit slechts een klein onderdeel is. Momenteel worden vijf van de elf onderzoeksprojecten (twee lopende en drie in 2010 startende projecten) gefinancierd door middel van cofinanciering.

Ter bekostiging van projecten, onderzoeksondersteunende activiteiten en bestuurlijk management is jaarlijks ongeveer € 450.000 beschikbaar. In de jaren 2010 en 2011 zal dit bedrag zelfs ruim overschreden worden. Dat betekent dat het bestuur er vooralsnog voor kiest om een wat hoger bedrag te besteden aan projecten en daaraan gerelateerde activiteiten dan het vermogen tot dusver aan (gemiddeld) rendement oplevert.

Deze keuze is aanleiding voor het FWOS om zich de komende jaren actief te gaan bezighouden met fondsenwerving. Dat vergt echter een investering van tijd en menskracht die niet zo maar beschikbaar is. Het FWOS heeft geen bureau met een (betaalde) directeur en medewerkers. Er is uitsluitend ondersteuning van een freelance bestuursassistent. Deskundig advies en een gefaseerde, planmatige aanpak zijn nodig om het gestelde doel te bereiken: het verkrijgen van meer financiële ruimte om ook kleine, praktijkgerichte projecten voor jeugdigen of hun opvoeders en begeleiders te kunnen realiseren.

In 2009 is aan het FWOS wederom de ANBI-status toegekend door de Belastingdienst. Dat houdt in dat giften aan het Fonds aftrekbaar zijn voor de belasting. Daarmee is het FWOS opgenomen in de lijst van 'goede doelen' en fungeert de ANBI-status als een soort keurmerk. Via de website en de FWOS-nieuwsbrief zal bezoekers en lezers op de mogelijkheid worden gewezen van de belastingvrije donatie aan het FWOS.

Bijlage 2: Procedures voor het aanvragen van subsidies

Het FWOS hanteert een vaste procedure voor werving, selectie en beoordeling van projectvoorstellen. Deze procedure komt overeen met die van fondsen zoals ZonMw. De procedure is statutair vastgelegd. Hieronder eerst een kort overzicht van de verschillende stappen waaruit de procedure bestaat.

1. De procedure in stappen

Het hele proces, vanaf de werving van projecten tot en met de honorering of afwijzing van een aanvraag, verloopt in een aantal stappen. Deze worden hieronder kort weergegeven, ten behoeve van een eerste overzicht. Daarna wordt aan verschillende onderdelen van de procedure uitvoeriger aandacht besteed.

Werving

De werving van projecten kan op twee manieren gebeuren nadat relevante projectthema's door het FWOS zijn vastgesteld. Er kan een oproep worden geplaatst in daarvoor geëigende media en het FWOS kan gericht een beperkte groep van instellingen of personen benaderen met het verzoek om aanvragen van subsidie in te dienen.

Vooraanmelding

Na een oproep of gerichte benadering kan een samenvatting van het onderzoeksvorstel worden ingediend met de onderzoeksvragen, opzet en uitvoering, en te verwachten uitkomsten en implementatiemogelijkheden.

Beoordeling vooraanmelding

Een bestuurscommissie beoordeelt de vooraanmelding met name op relevantie voor het programma en geeft een globaal oordeel over de kwaliteit. Dit gebeurt volgens vastgestelde criteria voor relevantie en wetenschappelijke kwaliteit.

Aanvraag van subsidie

Bij positieve beoordeling wordt de indiener gevraagd om het voorstel verder uit te werken tot een volledige aanvraag van subsidie.

Referentenoordeel en reactie van indieners

Tenminste twee externe referenten geven schriftelijk hun oordeel over de kwaliteit en relevantie van de aanvraag van subsidie. De indiener mag daarop schriftelijk reageren.

Oordeel over de kwaliteit van de aanvraag van subsidie

Een bestuurscommissie formuleert een eindoordeel over de oordelen van de referenten en de reactie van de indiener.

Oordeel over de relevantie van de aanvraag van subsidie en prioritering

Dezelfde bestuurscommissie beoordeelt de relevantie en stelt vervolgens op grond van het oordeel over relevantie en kwaliteit prioriteiten vast indien sprake is van meerdere voorstellen.

Voordracht aan het bestuur

Op basis van beoordeling en prioritering doet de bestuurscommissie een voordracht aan het bestuur tot honorering of afwijzing.

Honorering / afwijzing

Indieners ontvangen van het bestuur een subsidietoezegging of een gemotiveerde afwijzing.

2. De beoordeling van aanvragen van subsidie

Bij de behandeling van aanvragen van subsidie zijn verschillende partijen betrokken (zoals aanvrager, referent, bestuurscommissie en bestuur), er zijn drie fasen (vooraanmelding, aanvraag van subsidie en honorering/afwijzing) en beoordeling vindt plaats aan de hand van tevoren opgestelde relevantie- en kwaliteitscriteria.

De behandeling van aanvragen van subsidie wordt hieronder beschreven aan de hand van de drie fasen en de criteria die worden gehanteerd.

1. Drie fasen

De beoordeling van aanvragen van subsidie verloopt in drie fasen:

- a. Beoordeling van een vooraanmelding.
- b. Beoordeling van een aanvraag van subsidie.
- c. Prioritering en honorering.

a. *Beoordeling van een vooraanmelding*

Het FWOS nodigt gericht uit of doet een meer algemene oproep tot het indienen van een eerste uitwerking van een beoogd project. Geïnteresseerden leggen hun voorstel voor, zowel in digitale als in schriftelijke vorm (in vijfvoud). Vervolgens beoordeelt een bestuurscommissie de binnengekomen vooraanmelding(en) zonder tussenkomst van referenten. Het accent van deze beoordeling ligt op inhoudelijke relevantie voor het programma. Er wordt globaal gekeken naar kwaliteit en er wordt gelet op mogelijkheden tot verspreiding en implementatie van projectresultaten.

Een vooraanmelding biedt de mogelijkheid om vanuit het FWOS suggesties te geven voor de verdere uitwerking van de aanvraag van subsidie. De beoordeling van de vooraanmelding resulteert in een positief of negatief advies om de vooraanmelding verder uit te werken.

Kwalificaties onderzoekers

Vooraanmeldingen die zijn binnengekomen na een algemene oproep moeten ook beoordeeld worden op kwalificaties van de onderzoekers. De onderzoekers dienen verbonden te zijn aan, of te werken onder supervisie van, een universitaire of buitenuniversitaire onderzoeksinstelling. Zijzelf dan wel hun supervisors moeten aantoonbaar gekwalificeerd zijn op dit of aangrenzend terrein, blijkend uit relevante nationale en internationale publicaties.

b. *Beoordeling van een aanvraag van subsidie*

Anders dan bij de vooraanmelding resulteert beoordeling van een aanvraag van subsidie in een formeel besluit: honorering of afwijzing.

Aanvragen van subsidie worden apart beoordeeld op kwaliteit en relevantie. De beoordeling wordt vastgelegd in een schaal. Bij kwaliteit kan die schaal de waarden 'onvoldoende', 'matig', 'voldoende', 'goed', of 'excellent' omvatten. De relevantie kan worden aangeduid met 'onvoldoende relevant', 'laag relevant', 'relevant' of 'zeer relevant'.

De bestuurscommissie beoordeelt de inhoudelijke relevantie van de aanvraag voor het programma wat betreft doelstellingen, uitgangspunten en prioriteiten die het FWOS heeft vastgesteld.

Toetsing van de wetenschappelijke kwaliteit en relevantie gebeurt in eerste instantie door twee of meer externe deskundigen aan wie het voorstel wordt voorgelegd. De bestuurscommissie kan op basis daarvan een prioritering aanbrengen, maar kan ook een eigen afweging maken en die betrekken bij de opstelling van het advies aan het bestuur. Te allen tijde blijft de commissie verantwoordelijk voor de beoordeling van zowel relevantie als kwaliteit. Standaardprocedure is dat toetsing van kwaliteit en relevantie gescheiden plaatsvindt.

Referenten

Het kwaliteitsoordeel over een aanvraag van subsidie is gebaseerd op tenminste twee schriftelijke oordelen van externe deskundigen (referenten) en op de schriftelijke reactie van de aanvrager op deze, geanonimiseerde, oordelen.

Referenten zijn geen belanghebbenden bij het door hen te beoordelen projectvoorstel. Zij brengen hun oordeel uit op een daarvoor bestemd beoordelingsformulier. Referenten motiveren hun oordeel en volstaan uiteraard niet met het aankruisen van hokjes.

De bestuurscommissie kan van het oordeel van de referenten afwijken. Dit ten eerste op grond van haar eigen lezing van haar programma, maar ten tweede ook op grond van de reactie van de indiener. Zij kan argumenten van een referent anders wegen en daardoor tot een afwijkend oordeel komen, of bij verschillen tussen referenten het oordeel van een van hen zwaarder laten meewegen.

Een belangrijke afwijking van de referentenoordelen wordt gemotiveerd aan de aanvrager medegedeeld. Incidenteel betreft de bestuurscommissie nieuwe, niet door de referenten genoemde inhoudelijke argumenten in haar oordeel over de kwaliteit. In dat geval wordt eerst de aanvrager gelegenheid gegeven te reageren op de nieuwe argumenten alvorens een definitief oordeel wordt gegeven. Indien aanvragers hun voorstel bij meer financiers hebben ingediend kunnen de referentenoordelen onderling worden uitgewisseld. Dit bevordert een doelmatige werkwijze en maakt afstemming van de besluitvorming mogelijk.

c. *Prioritering en honorering*

Wanneer meerdere voorstellen zijn ingediend vindt prioritering plaats op grond van een combinatie van de oordelen over relevantie en kwaliteit. Deze worden in een matrix gezet, zodat direct duidelijk is welk voorstel op de eerste plaats komt (het voorstel dat zowel excellent van kwaliteit is als zeer relevant).

Aanvragen zijn in principe honoreerbaar als relevantie en kwaliteit tenminste voldoende zijn. Bij onvoldoende relevantie dan wel onvoldoende kwaliteit is een aanvraag nooit honoreerbaar.

Bij hoge relevantie en matige kwaliteit kan het FWOS besluiten een aanvraag van subsidie aan te houden. De aanvrager ontvangt in zo'n geval gerichte aanwijzingen om de kwaliteit te verbeteren. Na bijstelling wordt de aanvraag opnieuw beoordeeld door dezelfde referenten. Afhankelijk van het oordeel volgt subsidietoekenning of afwijzing.

Als twee aanvragen over hetzelfde thema gelijk scoren, volgt doorgaans een keuze voor één aanvraag. Wel kan met de indieners de mogelijkheid worden nagegaan om er een samenwerkingsproject van te maken.

Besluit

De bestuurscommissie draagt aanvragen van subsidie voor honorering, afwijzing of aanhouding voor aan het bestuur van het FWOS. Op basis hiervan en eventueel andere

overwegingen neemt het bestuur een besluit. Dit wordt, samen met alle relevante informatie die aan het besluit ten grondslag ligt, meegedeeld aan de aanvrager.

Een bestuursbesluit van het FWOS bevat in het algemeen de volgende informatie:

- Het eindoordeel van de bestuurscommissie over relevantie en kwaliteit. Dit oordeel is het resultaat van een gemotiveerde afweging van de referentenoordelen en de reactie van de aanvrager.
- Een verwijzing naar inhoudelijke aspecten van de beoordeling van relevantie en/of kwaliteit.
- Een motivatie bij een belangrijke afwijking van het referentenoordeel.
- De positie van de aanvraag op de prioriteitenlijst en, voorzover van toepassing, feitelijke informatie over aantal in behandeling genomen aanvragen, beschikbaar budget, aantal honoreringen, afwijzingen en aangehouden voorstellen.

2. Beoordelingscriteria

Het FWOS hanteert relevantiecriteria en kwaliteitscriteria. Onder beide typen criteria vallen criteria voor de kennisoverdracht en implementatie.

a. Relevantiecriteria

De algemene criteria voor de relevantie zijn:

De bijdrage van het project aan doelen binnen het programma

Voldoet het project aan de doelstelling en omschrijving van het programma wetenschapsbeleid en de daarbinnen geformuleerde uitgangspunten en prioriteiten?

Het innovatieve karakter

Is het project vernieuwend, respectievelijk levert het project nieuwe inzichten op?

Het maatschappelijk en wetenschappelijk belang

Komt het project tegemoet aan maatschappelijke behoeften en voorziet het in kennislacunes?

De verhouding tussen kosten en baten

Hoe is de balans tussen inspanning, input, inzet van middelen en (verwachte) uitkomsten en opbrengst?

Aandacht voor de factoren sekse en cultuur respectievelijk etniciteit

Deze factoren worden expliciet als relevantiecriteria in de beoordeling betrokken. In de aanvraag van subsidie moet voldoende duidelijk worden gemaakt waarom aan deze aspecten wel of geen aandacht wordt besteed.

Aandacht voor kennisoverdracht en implementatie van projectresultaten bij onderzoeks- en ontwikkelingsprojecten

Bij onderzoeksprojecten maakt aandacht voor de relevantie van de verwachte resultaten voor verspreiding en implementatie deel uit van de relevantietoets. Bij de ontwikkelingsprojecten wordt hieraan zowel bij de relevantie- als bij de kwaliteitsbeoordeling gerichte aandacht besteed. Bij implementatie-projecten wordt dezelfde toets toegepast bij de

beoordeling van de kwaliteit en wordt bij de relevantietoets speciale aandacht besteed aan de bestendinging van de resultaten.

De beoordelingscriteria voor kennisoverdracht en implementatie van projectresultaten verschillen per type project. Bij probleemopenlegend en inzichtgevend onderzoek gelden criteria die zijn gericht op de beoordeling van de strategie die wordt voorgesteld voor de optimale verspreiding van de opgedane kennis. Bij strategisch en toegepast onderzoek en bij ontwikkelingsprojecten gaat het om:

- het benoemen van gebruikers- en doelgroepen,
- op welke wijze worden deze groepen betrokken bij het project,
- welke concrete verspreidings- en implementatieactiviteiten worden aangegeven,
- wie kan deze activiteiten het beste uitvoeren.

b. Kwaliteitscriteria

Algemene criteria voor kwaliteit zijn:

Doelstelling en vraag- of taakstelling

Bij dit criterium gaat het om de subcriteria helderheid, reikwijdte en originaliteit. De doelstelling dient helder en concreet te zijn. Gaat het om onderzoek, dan moet de doelstelling resulteren in een concreet-onderzoekbare vraagstelling. Bij ontwikkelings- en implementatieprojecten moet de doelstelling uitmonden in een concrete en praktisch haalbare taakstelling, gerelateerd aan een bredere doelstelling.

Verder is de reikwijdte van de vraag- of taakstelling van belang: wat is het belang van het onderwerp, is sprake van adequate theoretische onderbouwing, welke kennis en ervaring is reeds beschikbaar, wat gaat het project daaraan toevoegen?

Plan van aanpak

Het plan van aanpak dient helder en adequaat te zijn voor de betreffende vraag- of taakstelling. Het beschrijft de gekozen methoden en analyses, inclusief de theoretische en/of empirische onderbouwing.

Het plan van aanpak beschrijft ook op welke wijze aan de factoren geslacht, leeftijd, culturele achtergrond, en andere relevante kenmerken die van belang zijn voor de doelstelling, uitwerking wordt gegeven.

Tenslotte wordt in dit plan beschreven in hoeverre wordt samengewerkt met de intermediaire en/of uiteindelijke doelgroep(en).

Projectgroep of persoon

De expertise van de groep die het project gaat uitvoeren wordt afgemeten aan ervaring en productie in de afgelopen jaren (publicaties, rapporten, richtlijnen, protocollen, interventies) en de impact van de producten. Ook kan het succes worden afgemeten aan het aantal en de aard van verworven subsidies en (inter)nationale contacten met vakgenoten en doelgroepen. Soms wordt volstaan met toetsing van de expertise van de aanvrager, als het een niet zo omvangrijk project betreft. Ook veelbelovend nieuw talent kan een goede kans maken, mits er sprake is van een deskundige supervisor c.q. onderzoeksgroep.

Haalbaarheid

Er moet aannemelijk worden gemaakt dat de beoogde vraagstelling met de beschikbare expertise, menskracht en faciliteiten in de geplande tijd beantwoord kan worden.

Bevorderende en belemmerende factoren dienen in de aanvraag van subsidie te worden vermeld. Voor zover van toepassing moet de aanvrager zorgen voor concrete betrokkenheid van partijen, doelgroepen en intermediairen.

Verspreiding en implementatie van projectresultaten bij ontwikkelings- en implementatieprojecten

Het gaat hier om het benoemen van het implementatiedoel, de doelgroepen en de gewenste praktijkverandering, de gekozen implementatiestrategieën, de deelname van belanghebbende partijen, en de structurele inbedding in beleid of praktijk.